

Петро Радько

ТРАГІЧНІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В КОНТЕКСТІ РОМАНУ П. КУЛІША “ЧОРНА РАДА”

Відтворюючи події минулого, історики або ж письменники завжди шукають в них відповіді на злободенні питання сучасності, зокрема – яким має стати майбутнє України, її соціальний устрій, державний лад. Актуальність проблеми “ким і чим нам бути?” не вичерпана досі. Бути повноцінною державою, продовжувати нашу історію, розвивати культуру, забезпечити всім національним компонентам великого українського народу їхні законні права? Чи розгубити і рештки самосвідомості, розмінятися на срібляники і пливти за течією?..

Проблема ця турбувала Пантелеймона Олександровича Куліша (1819–1897) – визначного літератора й талановитого громадського та політичного діяча.

П. Куліш, як щоразу наголошують дослідники, – постать неоднозначна, бурхлива, суперечлива. Це діяч, який у пошуках істини постійно змінював свої переконання, свою позицію, політичну орієнтацію [8, с. 54]. А ще, на думку С. Томашівського, це людина – найменш популярна, найменш оцінена, і мабуть, найменше зрозуміла в українському суспільстві [21, с. 32]. Між тим, діяльність “гарячого Панька” варто оцінювати в рамках конкретно-історичного часу.

Спираючись на історичні, суспільно-політичні напрацювання Куліша, важливо з’ясувати причини занепаду України як держави та культурно-духовного організму української нації в кінці XVII століття; проаналізувати станову психологію окремих суспільних верств, політичну поведінку наших пращурів, зображених у романі “Чорна рада”; окреслити висновки, яких дійшов письменник, вивчаючи вітчизняну та світову історію. Відомо, що Куліш був першорядним істориком. Його грандіозний проект дев’яти томного “Воссоединения Руси” можна розглядати як більш ранній (на чверть сто-

ліття) попередник “Історії України-Руси” М. Грушевського. Власне, це була перша в українській історіографії спроба створення синтетичної історії України.

Історичні та суспільно-політичні погляди П. Куліша формувалися в епоху загострення кризи феодально-кріпосницької системи, посилення розвитку капіталістичних відносин у країні та наполегливої боротьби народних мас проти соціального й національного гніту; в період зародження революційно-демократичної ідеології українського національного відродження, яке розвивалося та міцніло в гострих сутичках із реакційними філософськими системами, з проявами ідейного виправдання існуючого суспільно-політичного устрою; у час розокремлення між діячами ліберального напрямку та тими, які ставали на шлях революційної боротьби. Характерним є і те, що своїми працями Куліш прагнув довести, що в основі історичних подій, процесів і явищ криються насамперед соціальні передумови, взаємовідносини станів, постійна боротьба між пригнобленими та панами. Саме з таких позицій він трактував причини князівських усобиць на Русі, самодержавного деспотизму в Росії, встановлення в Україні гніту литовських і польських феодалів, виникнення козацтва, селянсько-козацьких повстань кінця XVI – першої половини XVII ст., Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, боротьби народів Західної Європи проти феодального гніту. Дослідники акцентують увагу на тому, що інколи вчений, особливо під час висвітлення проблем возз’єднання України з Росією, перебільшував роль церкви [2, с. 6].

Крім глибокої обізнаності з вітчизняною та світовою історією, П. Куліш, за висновком І. Франка, належить до зірок першої величини в українському письменстві, великих знавців народної мови та літератур європейських

народів [22, т. 32, с. 169]. Саме тому, як твердив М. Коцюбинський, він заслужив “право на нашу велику пошану і вдячність” [11, т. 5, с. 309]. Сенс подвижницької діяльності Куліша влучно визначив М. Драгоманов, палкий прихильник орієнтацій на вершинні здобутки європейських літератур, зазначивши, що цей письменник, на відміну від багатьох інших українофілів, “б’є в точку всесвітньої людської культури, котра підніме наш народ” [18, с. 106]. Орієнтація на еволюціонізм дала можливість Кулішеві близько підійти до виявлення синергетики самостановлення й самоорганізації суспільства в Україні, а без цього, як ми усвідомлюємо сьогодні, неможливе і вивчення історії як науки [15, с. 158].

Значний вклад у науковий аналіз окремих праць П. Куліша зробили перший ректор Київського університету імені Св. Володимира, відомий в Україні та за її межами вчений-універсаліст М. Максимович, політичний діяч, історик і літературознавець М. Драгоманов, класик української літератури, філософ, енциклопедист І. Франко. Багато цінних відомостей щодо формування суспільно-політичних поглядів Куліша подибуємо в працях Ф. Вовка, Б. Грінченка, О. Кониського, М. Костомарова, О. Пипіна, М. Чалого та ін. У новітній історіографії життю і творчості П. Куліша присвятили свої дослідження П. Гончарук [2; 3], О. Дорошкевич [4], М. Жулинський [7], Є. Кирилюк [9], А. Ковальов [10], Є. Нахлік [13; 14], М. Олійник [16] та ін.

Опоненти Куліша закидають докори, нібито він у своїх прозових і наукових творах пішов у розріз із головними принципами та ідеями національних змагань українського народу і цим зневажив ті цінності, якими збагачена національна культура. Кулішеві “гріхи” за С. Томашівським, це: а) русофіліство, чи радше прихильність до ідеї національно-політичного “об’єднання”; б) полонофіліство, себто визнання культурницьких заслуг Польщі; в) твердження про руїницькі, антикультурні інстинкти українців, які виявилися здебільшого в історії української козащини й гайдамаччини; г) докори українській інтелігенції, зокрема письменникам і вченим, що ті ідеалізують ці ганебні вчинки предків, цим плекаючи нові руїницькі нахили серед громадянства [21, с. 32].

Зауважимо, що головна ідея роману “Чорна рада” – підвести сучасників і наступні покоління до висновків про необхідність національної злагоди українців, до усвідомлення того, що провідною силою державотворення

є культурно-освітня, політично-свідома частина суспільства. Закінчення роману присвячується проблемі людського щастя. Зокрема, уявлення про щастя людини автор передає через розмірковування “Божого Чоловіка” (кобзаря): воно “не в гетьманстві, не в багатстві, славі, нагороді, а в праведному житті за принципами чистої безгріховної душі та доброти” [5, с. 19], адже “усяке багатство, усяка слава – усе воно суєта суєт” [12, с. 55].

У “Чорній раді” Куліш, по суті, висунув суспільний ідеал для своєї сучасності, втілення в життя якого дало б можливість уникнути революційного катаклізму й перевести суспільство на рейки еволюційного поступу. Він запропонував шлях національної консолідації на ґрунті забезпечення демократичних свобод і прав людини, врахування інтересів усіх соціальних верств.

В основу сюжету роману покладено одну з найвизначніших подій України – “чорну раду” 1663 року, що відбулась у Ніжині. Ця рада стала наслідком політичної боротьби, яка точилася в Україні по смерті Богдана Хмельницького 1657 року. На той час на Правобережжі за гетьманську булаву змагався представник інтересів шляхти П. Тетеря. На Лівобережній Україні (Гетьманщині), що була під владою Росії, на булаву висунули переяславського полковника Я. Сомка (в Козельці його обрали наказним гетьманом), який стояв за об’єднання України під владою Росії. Міщанство ж тягло руку за кошового отамана Війська Запорозького Івана Брюховецького, який згодом скарав на смерть свого суперника Сомка, а також ніжинського полковника Золотаренка [6, с. 17].

Доречно зауважити, що історична ситуація в Україні, коли відбувалася “чорна рада”, була складною та драматичною. Після суспільного піднесення, пов’язаного з Визвольною війною 1648–1654, після активного державного будівництва, здійснюваного Б. Хмельницьким, мудрим політиком і державним діячем, коли “розродилась козацька слава по всій Україні” [12, с. 21], настає спад – “негаразд починається Вкраїні. Свари да чвари, і вже гетьманською булавою почали ігратись, мов ціпком” [12, с. 22]. Козацька старшина захоплює для себе земельні угіддя, збагачується, воює за владу [5, с. 18]: “Не жалували пани грошей для своєї пихи і потіхи...” [12, с. 32].

На думку П. Куліша, народ помилився, коли обрав собі гетьманом Брюховецького: “А він, ледачий, з усіма обнімається да братається, да горілкою поїть <...>. Переводиться ж,

видно, ні на що славне Запорожжє, коли такі гетьмани настали!” [12, с. 28]. Історія України могла б рухатися зовсім в іншому напрямку, якби Сомко переміг на тих виборах. До того ж, Куліш зумисне вибрав ганебний, а не героїчний момент в історії нашої України, щоб напоумити нащадків, допомогти зрозуміти, що розрізненість і міжособні війни знищують державу. Тому застерігає: “Блюдіться, да не порабощенні будете...” [12, с. 22].

Сюжет роману доволі простий: паволоцький полковник – старий козак Шрам поспішає до Лівобережного гетьмана Сомка, аби намовити того разом піти проти польського попи-хача, правобережного гетьмана Тетері й знову об’єднати розколоту Україну під однією булавою. Прибувши разом із сином Петром під Київ, до давнього товариша Череваня, Шрам зустрічає тут Сомка й довідується, що й на Лівобережжі розпочалися чвари. Проголошений на Запорожжі гетьманом мізерний, але хитрий Іванець Брюховецький підкупив московських бояр і рветься до Сомкової булави. Для цього під Ніжином скликається “чорна рада”, куди, на відміну від звичайної, запрошують і представників міщанства. Саме голосами міщан і запорожців, пообіцявши, що “не буде в нас ні пана, ні мужика, ні багатого, ні вбогого; усе в нас буде обще”, й перемагає Іванець свого суперника. Гине Сомко, який не хоче порятувати собі життя ціною пролиття чужої крові. Гине й старий Шрам, добровільно віддавши себе в руки Тетері, аби порятувати Паволоч. Україну облягає небачена Руїна, коли під прапором запорозької вольниці брат іде на брата, сусід на сусіда, син на батька. Козацьку державу вкинуто у вир війни “всіх проти всіх” [20, с. 75–76], “козаки пішли один проти одного” [12, с. 26].

Українське козацтво в письменника постає в усьому своєму розмаїтті: від низових та городових козаків, від “братчиків запорозьких” – до старшини, сотників, осавулів і полковників. Чітко означене розшарування в козацькому стані зумовлене політичними та економічними інтересами, а також віросповіданням. Саме воно стало головним у формуванні опозиції “свій – чужий”. Суцільна плутанина в позиціях і поглядах керівної верхівки, для якої інтереси держави вже давно перестали бути справою честі, а зрада ставала щоразу вишуканішою та “поміркованою”, що й годі було відрізнити від такої собі продуманої та виваженої стратегії [6, с. 17]: “<...> смутно дивились на Божий мир. Гуляли вони і гульнею доводили, що все на світі суета одна.

Не треба було їм ні жінки, ні дітей, а гроші розсипали, як полу” [12, с. 50].

У деяких публікаціях висвітлюється думка про “антикозацтво” Куліша, проте уважне прочитання роману дозволяє пересвідчитися, що правильна вона почасти. Точніше було б говорити, як зазначає дослідник М. Стріха, про “антисічовицтво” письменника, адже Запорожжя доби після Хмельницького є для нього збіговиськом відважних, але диких гультіпак, чия анархічність, невизнання над собою жодної сталої влади й призвела до швидкої втрати державницьких здобутків “Великого гетьмана”: “...Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварні, кидають шевці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини немочних батьків і матінок, і всяким манівцем да ночами, степами, тернами да байраками чимчикує на Запорожжє...” [12, с. 21]. Натомість незаперечним позитивним чинником для Куліша є городове – “кармазинове” – козацтво, яке підтримувало лад в автономній Гетьманщині [20, с. 75].

У романі присутня історична інформація про те, що до Запорозької Січі “сходилися бурлаки з усього світу: прийде турок – і турка приймають; прийде німець – і німець буде запорожцем, аби перехрестись та скажи: “Вірую во Христа Ісуса, рад воювати за віру християнську” [12, с. 51]. У пізніших історичних творах Куліш стверджуватиме, що саме ця суміш зумовила руйнівні та анархічні тенденції серед запорозьких козаків: “По формах запорозької кочевой республіки, приймавшеї к себе всех и каждого, без спроса, кто он и зачем бросил города, эта республика-вольница необходимо должна была состоять из представителей всех вер, так точно, как она состояла из представителей всех племен, сословий и состояний <...>. Козацкое скопище, организовавшееся в своеобразную республику, было, во-первых, продуктом Азии <...>. Во-вторых, оно было продуктом Европы” [19, с. 6–7].

Куліш відтворив соціальні суперечності тогочасної України після переможної Визвольної війни й здобуття автономії: між поміщиками та селянами, шляхтою і міщанами, міщанами й городовими козаками, старшиною та рядовим козацтвом. А одним із наслідків цих суперечностей якраз і стала “чорна рада”, у якій взяли участь народні низи – “чернь” [13, с. 9]. У ролі композиційного стрижня автор уміло використав романічний мотив дороги. Тобто до центральної, кульмінаційної події

– “чорної ради” – твір складається зі сцен зустрічей і зіткнень старого Шрама й молодого Шраменка, що подорожують по Лівобережжю, з окремими особами та групами людей. Крізь сприймання головним чином цих двох героїв письменник показує життя і соціальну психологію різних станів і верств тогочасної України.

Кожен із головних персонажів “Чорної ради”, виявляючи своє ставлення до суспільно-політичних подій, власну “філософію життя”, втілює певну соціально-політичну ідею. Різноманітність позицій персонажів відбиває Кулішеві уявлення про існуючі суспільно-політичні орієнтації, моральні переконання, життєві цінності українців. Ідеалом Сомка та Шрама, як не раз підкреслювали дослідники, є українська автономна феодальна республіка; кобзаря – індивідуальна моральна чистота, духовне самовдосконалення; “юродиствующого” запорожця, курінного отамана Кирила Тура (своєрідного байронічного героя на український лад) – ірраціональне життя за невідомими законами серця; старого запорожця Пугача – соціальна рівність, демократична козацька республіка, втілення месіанського соціально-визвольного призначення Запорізької Січі (на цьому образі позначилися утопічні уявлення XIX ст.). Сподівання Череваня – заможне хуторянське життя, повне всіляких втіх і насолод; Петра та Лесі – родинна ідилія.

“Чорна рада” побудована на протиставленні ідеологічних і моральних позицій різних персонажів, що характерне для романтичного мислення Куліша. Твір внутрішньо полемічний, автор підкреслює, що кожен із персонажів несе “свою правду” (станову, національну, моральну, психологічну, вікову). Остаточо ж політичні симпатії письменника на баці городової козацької старшини, а саме Шрама та Сомка, які висловлюються за впроваджене станове суспільство як антипод нерегульованій запорозькій вольниці, що загрожує несподіваними соціальними антигромадськими вибухами [13, с. 9].

Помітно, що центральним у творі є конфлікт (наскрізний для Куліша) між державобудівничим і руїницькими початками в українській історії. Перший у романі уособлює старшина городових козаків (Сомко, Шрам), другий – запорозька стихія. У виснажливій боротьбі цих двох політичних сил і вбачає письменник трагедію України.

У міру згасання старокозацьких родів та зменшення їхнього впливу на національ-

ну справу, видозмінюється й погляд Куліша на роль козацтва в українській історії. На початковому етапі державотворчу функцію Куліш визнавав за значним заможним козацтвом, убачаючи в козацькій голоті лише руїницький потенціал. А в процесі громадсько-політичної діяльності в 60–80-ті рр. XIX ст. він, ще віддаючи належне козацькій аристократії, вже був схильний радше руїництво вбачати в цілому козацькому етапі української історії. Наприкінці життя взагалі називав козаччину боковою тупиковою гілкою національної історії, протиставляючи їй “старорущину” (Києво-Руський період) як питомо українську цивілізаційну частину всеукраїнського розвитку [1, с. 42].

Як правило, образ “козака” в романі характеризується через призму його стосунків (по низхідній) з: поляками → татарами → турками → євреями → росіянами: 1) стосунки з *ляхами* (“проклятущими”), які прагнули, “конституючи в городах і селах, беззаконні окорми і напитки од людей вимагати, жінок та дівчат козаких, міщанських і посполитих безчестити і мордувати, людей серед зими по лотках льодовитих у плуг запрягати, а жидам приказувати їх бичувати й поганяти” [12, с. 20]; 2) у ставленні до *татарів* (“татарви”), як і до поляків, на першому місці критерій віросповідання; 3) відносини з *турками* (безбожними) у творі окреслено через репліки персонажів; 4) щодо *євреїв* (жидків), то тут стиль розмов героїв переходить на рівень побутовий: ідеться про наболілу проблему пияцтва православних, до якого їх привчають “жиди”; 5) влада *московського царя* сприймається переважно як спосіб об’єднання української землі під однією булавою (“короною”) з метою втихомирити козацьку чернь, не допускати анархії, показати місце гетьманської влади [6, с. 18].

За романом можемо окреслити гіпотези щодо причин тогочасного розбрату в Україні, а саме: 1) у більшості населення відсутня національна свідомість; 2) в основному люди пасивні й живуть за правилом “моя хата скраю”; 3) в умовах бездержавності багато хто зумів пристосуватися, виживаючи за рахунок власної честі та свободи; 4) немає ніякого *славного козацтва*, а є розжиріла козацька старшина, запорозькі волоцюги і раболіпні незаможні селяни, які за квартиру горілки звеличать будького; 5) козацька старшина встигла викопати пірву між собою та простолюдом, який для

неї “голова”, “іродові душі”; 6) у народі є живі здорові сили, які захищають загальнонаціональні інтереси, і тільки через це Україна живе, а не безмовно піддається пройдисвітам або зайдам [17, с. 12].

Куліш робить висновки: що радикальніша збройна революція, то більше вона може покликати до активного суспільного – чи, радше, антисуспільного – діяння темну юрбу, породити варварські акції, сваволю, терор, спровокувати високі цілі, врешті-решт підмінити демократичний ідеал тоталітарним режимом, створити загрозу здобуткам націоналізації і культури. Людина та народ з низьким культурним рівнем ніколи не зможуть стати по-справжньому вільними, а тому охлократії (влади натовпу, юрби) історик побоювався більше, ніж освіченого абсолютизму. “Не мовчатиме воно ж вічно, – писав Куліш в “Історичному оповіданні”, маючи на увазі Шевченків вислів “На всіх язиках все мовчить”, – колись-таки та заговорить. Добре ж, коли б заговорило мовою інтелігенції. А от біда, як дика сила деспотизму та викличе з пекла дику силу рабства!” [13, с. 11].

“Чорна рада” П. Куліша несе нам, сучасникам, такі ідеї державотворення: майбутній гетьман України, “козак хоч куди”, волею своєю перед усім українським народом повинен зобов’язатися: 1) Лівобережну та Правобережну Україну з’єднати воедино, “щоб знав, де вовк а де лисиця” [12, с. 22]; 2) усім станам рівними бути: козаку – шабля і всяка зброя; селянину – земля і плуг, городянам – терези [12, с. 44]; 3) суди – рівні, справедливі та відкриті; 4) у зовнішніх відносинах з іншими державами жити в злагоді та мирі, але й іншим державам не зазіхати на нашу свободу; 5) кожен вільний у віросповіданні, але не обусурманюватися, “не турчитися”, не бігати з приходу в прихід, а віри своєї триматися і нащадкам передавати [17, с. 12].

Таким чином, можемо зауважити основні уроки з роману П. Куліша “Чорна рада”: твір віддзеркалює наше трагічне історичне минуле; дає змогу осягнути серцем і розумом сьогоденні та вічні проблеми, зокрема державного будівництва; наводить на думку, що доля держави залежить від кожного зокрема та всіх загалом, а вибори гетьмана (президента) – це обрання шляху для майбутньої України.

Література

1. Гирич І. Пантелеймон Куліш на тлі суспільного життя / І. Гирич // Історія в школах України. – 2005. – № 1. – С. 41–44.
2. Гончарук П. Апостол української державності (до 190-річчя від дня народження П. О. Куліша) / П. Гончарук, О. Путро // Київська старовина – 2008. – № 3. – С. 3–20.
3. Гончарук П. С. Суспільно-політичні та історичні погляди П. О. Куліша. / П. С. Гончарук – К., 2006. – 261 с.
4. Дорошкевич О. “Чорна рада” П. Куліша / О. Дорошкевич // Українська література. – К., 1945 – Ч. 1–2.
5. Дроздова О. Соціально-історичний роман “Чорна рада” Пантелеймона Куліша / О. Дроздова // Берегиня. – 2005. – № 1. – С. 17–20.
6. Железна Юлія. Козацтво як державотворчий символ (в романі Пантелеймона Куліша “Чорна рада”) / Ю. Железна // Українська мова та література. – 2008. – № 1–2. – С. 16–18.
7. Жулинський М. Г. Из забуття в безсмертя / М. Г. Жулинський. – К., 1999. – 212 с.
8. Зінкевич О. До 175-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / О. Зінкевич // Молода нація: [альманах; упоряд. М. Розумний, О. Проценко]. – К.: Смолоскип, 1996. – С. 53–55.
9. Кирилук Є. Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього / Є. Кирилук. – К., 1929. – 121 с.
10. Ковальов А. П. П. Куліш як історик / А. П. Ковальов // Український історичний журнал. – 1969. – № 8.
11. Коцюбинський М. Зібрання творів: В 6 т. / М. М. Коцюбинський. – К., 1961.
12. Куліш П. О. Чорна рада / П. О. Куліш. – Х.: Євроекспрес, 2000. – 384 с.
13. Нахлік Є. К. Панько Куліш / Є. К. Нахлік // Куліш П. О. Чорна рада. – Х.: Євроекспрес, 2000.
14. Нахлік Є. Позитивізм в рецепції П. Куліша / Є. Нахлік // Філософська і соціологічна думка. – К., 1994. – № 11–12. – С. 121–142.
15. Мельник А. Сенергетичні тенденції філософії П. Куліша / А. Мельник // Філософські обрії. – 2005. – № 13. – С. 157–169.
16. Олійник М. Одержимий духу / М. Олійник // Пантелеймон Куліш. Чорна рада. – К., 1990. – С. 5–16.
17. Пастух С. М. Проблеми державності України в романі “Чорна рада” П. Куліша / С. М. Пастух, В. І. Ободовська // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2008. – № 36. – С. 11–13.
18. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Чернівці, 1911. – Т. 7.
19. С’єдіна Джована. “Чорна рада” Пантелеймона Куліша. Українська та російські версії: відмінності й подібності / Джованна С’єдіна // Слово і час. – 2004. – № 7. – С. 3–12.
20. Стріха Максим. Концепція української духовності в романі “Чорна рада” / Максим Стріха // Молода нація: [альманах; упоряд. М. Розумний, О. Проценко]. – К.: Смолоскип, 1996. – С. 73–77.
21. Томашівський С. Куліш і українська національна ідея / С. Томашівський // Українська культура. – 2005. – № 11–12. – С. 32–33.
22. Франко І. Твори: У 50-ти т. / І. Я. Франко. – К., 1981.

